

Проф. др Дубравка Стојановић
Филозофски факултет Универзитета у Београду

1941 – ГОДИНА КОЈА СЕ МЕЊА. РЕВИЗИЈЕ ТУМАЧЕЊА 27. МАРТА И СТРЕЉАЊА У КРАГУЈЕВЦУ У УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ (1955–2014)

Апстракт: У раду се обрађују промене које су се догодиле у тумачењу пуча и демонстрација 27. марта 1941. и стрељања у Крагујевцу 21. октобра 1941. године. Проучавани су први уџбеници изашли после Другог светског рата до оних најновијих. Оба догађаја су изузетно важна за историју Србије у овом периоду, али се из много разлога с временом смањивао простор који им је посвећен у књигама, као и начин на који се представљају. Посебно је занимљиво то што су промењени и главни актери – организатори демонстрација 27. марта, као и извршиоци крагујевачког злочина.

Кључне речи: Уџбеници историје, 27. март, стрељање у Крагујевцу, Комунистичка партија Југославије, Српска православна црква, Немци, четници, љотићевци, недићевци.

Уџбеници историје су један од значајних носилаца сећања који учествују у креирању политике сећања¹. У односу на друге, како се то у савременој терминологији теорије сећања назива, агенте сећања, уџбеници имају одређене посебности. У поређењу са, на пример, празницима, споменицима, именима улица, медијима, филмовима, књижевним или позоришним делима, уџбеници су искључиво намењени најмлађима, што им у процесу формирања историјске свести даје посебну тежину, јер утичу на њено формирање од раног периода образовања и сазревања². Посебност долази и одатле што имају „печат

¹ Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society and Culture*, (London: Sage publications, 1977), 53.

² Michael Apple, *Ideology and Curriculum*, (Milton Park: Routledge, 2004), 203.

државе”, јер је за њихово објављивање потребно одобрење Министарства просвете на више нивоа – од креирања планова и програма наставе, до рецензирања самих уџбеника и сложеног процеса њиховог одобравања од стране комисија министарства, односно највиших државних власти, што им даје посебан ауторитет у конкуренцији агената сећања. Тиме уџбеници постају важни историјски извори за проучавање државне политике сећања, онога што власти очекују од грађана да мисле о прошлости. Уз то, настава историје се често у јавности назива „идентитетским предметом”, оним који има и ванобразовну функцију и који треба да учествује у креирању пожељне слике о себи и другима. То такође уџбеницима даје посебну тежину као историјском извору који говори о идентитетским политикама у једној земљи³.

Оно што уџбенике историје чини посебно значајним агентом сећања је и чињеница да их је релативно лако и брзо заменити у складу са политичким променама, што управо показују искуства из последњих деценија у Србији и суседним државама насталим после распада Југославије⁴. То их додатно чини важним историјским извором, јер промене у тумачењу догађаја, промене у ономе шта треба запамтити а шта заборавити, говоре управо о променама у системима вредности које прате политичке промене. Због тога су уџбеници користан историјски извор посебно за оне државе у којима су се догодиле нагле и дубоке политичке промене, које су утицале и на дубинско мењање односа према прошлости и вредновање појединих епоха⁵.

У променама тумачења посебно су занимљиве разлике у интерпретацијама Другог светског рата. Тај догађај је био оснивачки мит социјалистичке Југославије⁶, што му је давало посебан простор у

³ Dubravka Stojanović, „Construction of Historical Consciousness: The Case of Serbian History Textbooks”, *Balkan Identities. Nation and Memory*, ur. Maria Todorova, (London: Hurst, 2004), 327–339.

⁴ О томе види: *Oil on Fire. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, ur. W. Hopken, (Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 1997); „Transition” and the Politics of History Education in Southeast Europe, ur. Augusta Dimou, Eckert, (Gottingen: V&R unipress, 2009).

⁵ *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, ur. Christina Koulouri, (Thessaloniki: CDRSEE, 2002), 249–254, 466–475.

⁶ Olga Manojlović - Pintar, *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014); Heike Karge, *Sećanje u kamenu –*

настави историје⁷. Управо због тога су после краја тог система и те државе, презначавањем Другог светског рата отворени фронтови и према једном и према другом. Било је важно преиспитати и победничке и губитничке снаге, а преко њих и однос према заједничкој југословенској држави⁸. Због тога је занимљиво истраживати тумачења тог периода у уџбеницима историје од краја Другог светског рата до данас да би се виделе различите мене и размислило о њиховим узроцима.

Истраживање ових наратива показује да се анализом уџбеника историје могу издвојити четири фазе промена које су се догодиле у тим училима:

1. Уџбеници социјалистичке Југославије (први домаћи објављени су 1955. године, а до тада су у употреби били дорађени совјетски уџбеници);

2. Уџбеници објављени 1993. године, који су написани да би се прошлост прилагодила новонасталој ратној садашњости после краха социјализма и Југославије⁹;

3. Уџбеници настали одмах после пада режима Слободана Милошевића 2000, који су били израз потребе да се нова политичка промена преломи и преко тумачења историје¹⁰;

okamenjeno sećanje?, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2014); Jelena Đurainović, *The politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia*, (Milton Park: Routledge, 2020).

⁷ Dubravka Stojanović, „Revizija revizije. 1941. u udžbenicima istorije”, u: *Kultura sjećanja: 1941. Povjesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, (Zagreb: Disput, 2008), 157–167; Dubravka Stojanović, „Godina okupacije”. 1945 u srpskim udžbenicima istorije”, *Kultura sjećanja. 1945. Povjesni lomovi i svladavanje prošlosti*”, ur. T. Cipek i S. Bosto, (Zagreb: Disput, 2009), 265–275; Dubravka Stojanović, „Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, *Serbia and the Serbs in World War Two*, Sabrina P. Ramet, Ola Lifthaug, (London: Palgrave Macmillan, 2011), 302–323.

⁸ Dubravka Stojanović, „La Yougoslavie comme ‚l’autre-fantome’. L’image de la Yougoslavie dans l’enseignement de l’histoire des etats successeurs”, *Revue d’Etudes comparatives Est-Ouest*, 2019/1, no. 5, 147–175.

⁹ Dubravka Stojanović, „Udžbenici istorije kao ogedalo vremena”, *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, ur. Vesna Pešić i Ružica Rosandić, (Beograd: Centar za antiratne akcije, 1994), 77–105.

¹⁰ Dubravka Stojanović, „Value Changes in the Interpretation of History in Serbia”, *Civic and Uncivic Values. Serbia in Post-Milosevic Era*, ur. Ola Lifthaug, Dragana Dulic, Sabrina

4. Уџбеници настали после 2010. године када је усвојен Закон који је омогућио слободно тржиште и више уџбеника за један разред.

Други светски рат је у све четири фазе био један од централних догађаја савремене историје преко којих су се слале важне вредносне поруке. У овом раду посебна пажња биће посвећена интерпретацијама два значајна догађаја из прве године рата на тлу Југославије: 27. марту 1941. године и стрељању у Крагујевцу у октобру 1941. године.

Тумачења 27. марта

Када истражујемо промене које су се у догодиле у тумачењу демонстрација одржаних 27. марта 1941. у уџбеницима историје, почевши од првих написаних 1955. године до оних најновијих, увидећемо да су се догодиле три врсте значајних промена у тумачењу ових преломних догађаја. Оно што је уочљиво већ спољашњом критиком извора јесте простор који је посвећен овим догађајима, као и начин на који су они визуелно представљени. Тако су у периоду социјалистичке Југославије ови догађаји заузимали и по две стране текста, обогачене фотографијама демонстрација у Београду¹¹. Веома је индикативно да је у уџбеницима написаним одмах после пада Слободана Милошевића овај догађај у потпуности нестао са страница школских књига¹² да би се после промене закона и увођења тржишта 27. март поново вратио у уџбенички садржај, али у поређењу са социјалистичким временом веома штуро, најчешће сведен само на један пасус¹³. Поред простора посвећеног овом догађају дошло је и до значајних промена у означавању организатора демонстрација, као и у оцени самог догађаја.

Занимљиво је да су се и у периоду социјалистичке Југославије тумачења мењала у приличној мери, у првом реду због тога што је

Ramet, (Budapest-New York: CEU Press, 2011), 221–241.

¹¹ Цвеја Јовановић, *Историја за IV разред основне школе*, (Београд: Нолит, 1958), 75.

¹² Коста Николић и други, *Историја за III разред природно-математичкој смера и IV разред гимназије друштвено-језичкој смера*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002), 162.

¹³ Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић, *Историја за осми разред основне школе*, (Београд: Завод за издавање уџбеника, 2011).

идеолошки наратив с временом окоштавао и све више се сводио на обавезне фигуре које су се морале наћи у тексту. Први уџбеници недвосмислено су већ увели две кључне фигуре у наратив – класни и југословенски карактер како приступања Тројном пакту, тако и демонстрацијама 27. марта. Класни карактер је био изузетно значајан јер се преко приказивања 25. и 27. марта могао сликовито представити класни сукоб у Југославији. Због тога се у више наврата подвлачило да је потписивање Тројног пакта било последица издаје буржоазије¹⁴, док се 27. март приказивао као израз воље народа. Уз то, било је важно нагласити да се радило о расположењу свих југословенских народа кроз формулу „братства и јединства”, што је била обавезна фигура тог времена, због чега се инсистирало на томе да се „наши народи нису могли помирити са тиме да се наша земља преда у руке фашистичких поробљивача”¹⁵. Друга обавезна фигура у социјалистичком раздобљу био је говор о класној борби као покретачу историје, али занимљиво је да је у социјалистичким уџбеницима било разлика у одређивању класа које су учествовале у догађајима од 27. марта. Тако је у прво време инсистирано на широком народном фронту за који је политика владе била неприхватљива: „У сваком поштенем раднику, сељаку и грађанину расло је огорчење због тако срамне издаје слободе и независности наших народа. У свим крајевима наше земље, по селима и градовима, у фабрикама, канцеларијама, на њивама и по улицама, народ је отворено протествовао против пакта (...) Увређен и огорчен народ је изашао на улице Београда да покаже целом свету да се народи Југославије никада неће помирити са тим да робују”.¹⁶ Занимљиво је да у овој раној фази још није очврсло тумачење о централној улози КПЈ, већ се тек скромно на крају овог пасуса додаје: „Овим демонстрацијама руководили су чланови Партије”.¹⁷

Већ две године касније, 1957. године, улога КПЈ у организацији демонстрација 27. марта извучена је у први план, а том догађају је додат готово револуционарни карактер борбе против тадашњих власти,

¹⁴ Миленко Тодоровић, *Историја за IV разред основне школе*, 85.

¹⁵ Миленко Тодоровић, *Историја за IV разред основне школе*, 85.

¹⁶ Миленко Тодоровић, *Историја за IV разред основне школе*, 85.

¹⁷ Миленко Тодоровић, *Историја за IV разред основне школе*, 85.

док је као носилац био означен читав народ: „Народ је био увређен и није могао да поднесе ову срамоту. Комунистичка партија Југославије била је тада јача него икада пре (...). КПЈ је позвала народ да се побуне против краља и његових министара. Позиву Партије одазвао се цео народ”.¹⁸ Почевши од овог уџбеника учврстио се наратив о Партији као кључном носиоцу демонстрација, али и широкој народној подршци том чину, што ће до краја социјалистичког раздобља остати начин на који се на званичном нивоу говорило о том догађају.

Први уџбеници који су написани после распада Југославије објављени су у Србији за школску 1993-1994. годину. Будући да је у њима био у потпуности промењен претходни југословенски и социјалистички наратив, то се одразило и на тумачење догађаја с краја марта 1941. године. Прва уочљива промена је у томе што је незадовољство потписивањем Тројног пакта национализовано, тако да је тај општејугословенски догађај сада сведен на догађај чији је носилац српски народ. Друга промена је у томе што је снагама незадовољним споразумом од 25. марта додата и Српска православна црква, што у социјалистичкој фази није било могуће:

„Српски народ био је незадовољан приступањем Тројном пакту. Сматрао је да је то супротно његовим животним интересима. Против пакта су били и патријарх Гаврило Дожић и остала свештена лица”.¹⁹ Уочљива је промена и оних који су наведени као организатори демонстрација, па су се сада у првом плану нашле грађанске снаге, док је КПЈ стављена у други план. Укратко, промена система довела је и до промене листе организатора овог догађаја: „На страни манифестаната биле су антифашистичке грађанске снаге, КПЈ која тада излази из илегале, радници, Српска православна црква, народ и војска”.²⁰

Наредна промена у представљању догађаја са краја марта 1941. године догодила се у првим уџбеницима објављеним после пада Милошевићевог режима. Пример уџбеника објављеног 2002. године је

¹⁸ Цвеја Јовановић, *Историја за IV разред основне школе*, (Београд: Нолит, 1958), 75.

¹⁹ Никола Гаћеша и други, *Историја за осми разред основне школе*, (Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, 1993), 101.

²⁰ Никола Гаћеша и други, *Историја за осми разред основне школе*, (Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, 1993), 101.

посебно занимљив, у првом реду због тога што се у њему демонстрације 27. марта не помињу ни једном речју. Када је тај датум у питању, наводи се да је дошло до државног удара и да је направљена нова влада, али других података нема²¹. Годину дана касније објављен је уџбеник за осми разред основне школе у коме се обрађује тај исти период. У овом училу су ипак поменути сви догађаји који су се догодили 27. марта, иако веома језгровито. Судаћи по том опису више се радило о народној прослави пуча, него ерупцији незадовољства грађана приступањем Тројном пакту: „Постављена је нова влада на челу са Душаном Симовићем. Народ је на улицама бурним демонстрацијама и у слављеничком расположењу поздравио овај догађај”.²²

Нова фаза у приказивању ових догађања наступила је после закона из 2010. године и увођења тржишних принципа у област школских учила. Појава већег броја уџбеника који се користе у једном разреду донела је низ позитивних помака, као и веће интерпретативне могућности које су дате ауторима. То није нужно значило велике разлике у интерпретацијама појединих догађаја, али јесте дало могућност издавачима и ауторима да одреде простор који ће бити посвећен појединим догађајима, да изаберу илустрације и одреде тон којим су књиге писане. Захваљујући томе дошло је и до неких значајних промена у тумачењу овде анализираних догађаја. Тако су у уџбенику Радоша Љушића и Љубодрага Димића демонстрације од 27. марта описане као резултат широког народног, антифашистичког фронта. Занимљиво је и да им је враћен југословенски карактер, јер је наглашено да су демонстрације избиле у различитим крајевима Краљевине. Враћена је сада и улога Комунистичке партије Југославије која је била потиснута или умањена у претходне две фазе: „Вест о државном удару дочекана је у народу с одушевљењем. Масовне, слободарске и антифашистичке демонстрације против Тројног пакта одржале су се у Београду, Крагујевцу, Краљеву, Чачку, Цетињу, Подгорици, Сплиту и дугим градовима (...)

²¹ Све што о томе пише је следеће: „Потом (после 25. марта) је у Београду, у ноћи између 26. и 27. марта, изведен државни удар, у организацији групе официра, које је предводио генерал Боривоје Мирковић. Срушена је влада, похапшени су њени министри, свргнуто је Намесништво, а краљ Петар проглашен је пунолетним. У рано јутро 27. марта постављена је нова влада, под председништвом генерала Душана Симовића”. Демонстрације се не помињу. Коста Николић и други, *Историја*, 162.

²² Коста Николић и други, *Историја*, 135.

У демонстрацијама су активно учествовали и комунисти, демонстрирајући снагу своје организације, патриотизам и утицај који су имали у народу. Српски народ се 27. марта јасно определио да у наступајућем рату бира антифашистичку страну”.²³

Занимљиво је да су на ауторе уџбеника насталих после 2010. битно утицале и реформске промене које су образовање упутиле на исходе и циљеве учења много више него на сам садржај. Због тога је као један од савремених циљева истакнуто и критичко мишљење, које подразумева коришћење мултиперспективности као једног од основних алата којима се указује на могућност различитих интерпретација једног догађаја и отварање аргументоване дебате о прошлости као легитимног начина њеног разумевања. Веома су занимљиви случајеви два уџбеника из последње деценије који су контроверзу око 25. и 27. марта отворили управо применом мултиперспективности и подстицањем на дебату. Може се уочити да су аутори тоном, дужином реченица, бројем аргумената и њиховим редоследом сугерисали закључак до којег би требало ђаци да дођу, а тиме и сопствени став. Тако се у уџбенику Момчила Павловића и Ђорђа Ђурића наводи: „Постоје различите оцене догађаја од 27. марта. Једни сматрају да је Југославија показала да је против фашизма, за западне савезнике, демократију и слободу. Други сматрају да је војни пуч изведен уз британску помоћ, да представља неодговорни акт према народу и држави и да је довео до самоубиства Југославије и велике националне несреће.”²⁴ Читајући уџбеник Мире Радојевић, у коме је такође примењен мултиперспективни приступ у оцењивању ових догађаја, закључак би могао бити сасвим супротан, поново због редоследа реченица, њихове дужина и броја наведених аргумената: „Дискусија о последицама које је имао 27. март траје и данас, уз изношење потпуно супротних мишљења. По једнима то је био самоубилачки чин, чија је непромишљеност довела до српске трагедије у рату који је потом почео. По другима, било је то херојско дело, јасан израз демократизма и антифашизма српског

²³ Радош Љушић, Љубодраг Димић, *Историја за осми разред основне школе*, (Београд: Фреска, 2010), 175.

²⁴ Ђорђе Ђурић, Момчило Павловић, *Историја за осми разред основне школе*, Београд: Завод за издавање уџбеника, 2011, 135.

народа, неодвојив од дотадашње слободарске традиције и уверења”.²⁵ На читаоцима је да процене да ли су ова два пасуса идентична у отварању дебате или се осећа да је став аутора у оба случаја ближи другом тумачењу, које је добило више простора и који је ојачан тоном и атрибутима.

Циљ овог рада је да покаже како су политичке промене утицале на дискурсе, наративе, описе, али и кључна тумачења значајног историјског догађаја какав је 27. март 1941. године. Те промене су се најбоље могле увидети анализом друштвених група и организација које су навођене као организатори овог догађаја. Од наглашавања да се радило о догађају који су покренули сви југословенски народи до истицања искључиво српског народа као његовог носиоца, од широког класног фронта преко готово искључиво Комунистичке партије Југославије, до ширег фронта институција укључујући цркву и војску, организатори су се „мењали” током времена, тачније списак се прилагођавао идеолошким и политичким потребама тренутка у коме су уцбеници настали, независно од историјске реалности, доказујући тезу да су уцбеници сведоци „укуса једног друштва”²⁶, односно преносници идеолошких и вредносних порука.

Стрељање у Крагујевцу

Изненађујуће је да је и стрељање грађана и ђака у Крагујевцу 21. октобра 1941. године доживело током времена значајне промене у тумачењу. Изненађујуће с обзиром на трагичност тог догађаја која не би смела да буде подложна идеолошким утицајима. Међутим, промене су већ уочљиве када се упореди простор који је посвећен овом догађају. У социјалистичкој Југославији овом догађају увек је био дат значајан простор, често и по читаве две стране, на којима су поред текста биле фотографије грађана Крагујевца које одводе на стрељање, слика споменика у Шумарицама, а често и читава поема Десанке Максимовић *Крвава бајка*. Међутим, у различитим генерацијама уцбеника

²⁵ Мира Радојевић, *Историја за трећи разред гимназије природно-математичког смера и четврти разред гимназије друштвено-језичког смера*, (Београд: Клет, 2014), 260.

²⁶ Jacques Le Goff, *Histoire et memoire*, (Paris: Gallimard, 1988), 219.

насталим после распада Југославије, крагујевачком октобру посвећено је изузетно мало простора, неретко само једна реченица, често без икаквих илустрација, чиме је већ послата јасна порука да је тај догађај изгубио свој значај у колективном памћењу током последње три деценије.

Поред промена у простору који је посвећен овим догађајима, дошло је и до значајних разлика у начину на који се они описују. У време социјализма описи су били веома емотивни, пуни придева и других стилских средстава којима се наглашавала драматика тог догађаја. С друге стране, последњих деценија стил је сув, готово административан, лишен епитета и сведен на хладно изношење малог броја података. Дошло је до промене и у броју крагујевачких жртава који се у училима наводи, па је са 7000 стрељаних колико се наводило у социјалистичким уџбеницима, сада тај број сведен на научно утврђених између 2000 и 3000 убијених.

Посебно су занимљиве промене које су се догодиле у означавању одговорних за злочин у Крагујевцу. У првим домаћим уџбеницима објављеним после Другог светског рата као извршиоци злочина се, уз окупаторске јединице, наводе и четници: „Док су Немци и четници бездушно гонили на стрељање из збијених дечијих редова заорила се пркосно и смело слободарска песма „Хеј Словени!“²⁷ До прве промене дошло је већ шездесетих година. Четници се од тада више не појављују као извршиоци злочина, већ су поред Немаца наведене друге колаборационистичке формације: „Немци, љотићевци и недићевци су извршили страшан покољ мирног становништва у Крагујевцу“.²⁸

Значајна промена у одређивању извршилаца злочина у Крагујевцу догодила се следећи пут почетком деведесетих, у првим уџбеницима објављеним по распаду Југославије. Ти уџбеници су донели темељну ревизију тумачења целокупне прошлости од насељавања Словена на Балканско полуострво, а значајне промене су уочљиве и у

²⁷ Голуб Јањушевић, *Историја за III разред основне школе*, (Београд: Нолит, 1958), 82. Исто и: „Велики део Србије био је ослобођен. Затварали су и стрељали хиљаде родољуба. У Крагујевцу су једног дана уз помоћ четника, стрељали неколико хиљада мушкарца од 16 до 60 година“. Миленко Тодоровић, *Историја*, 64.

²⁸ Ђорђе Грубач, *Историја за VIII разред*, (Београд: Завод за издавање уџбеника, 1960), 92.

тумачењу Другог светског рата. Када су у питању догађаји у Крагујевцу, они су сведени на само један пасус, без илустрације и *Крваве бајке*. Промена је веома уочљива и у навођењу одговорних за крагујевачки злочин, што је била последица преиспитивања односа партизана и колаборационистичких снага, које је започето осамдесетих година а настављено током југословенских ратова деведесетих година. Због тога је у уџбенику из 1993. године питање одговорности домаћих снага за злочин у Крагујевцу избегнуто, а кривица приписана искључиво окупаторима: „У Крагујевцу и околини је 21–23. октобра 1941. године извршено масовно стрељање око 7000 грађана, међу којима је био знатан број ђака средњошколаца заједно са њиховим професорима. Овај сурови поступак Немаца дубоко је погодио Шумадију и целу Србију и изазвао још већу мржњу према окупатору”.²⁹

Нова промена догодила се после пада Милошевићевог режима. У првим уџбеницима објављеним после политичке промене 2000. године спроведена је готово потпуна промена у оцењивању Другог светског рата на територији Југославије и Србије³⁰. Четници и партизани заменили су места, па су сада злочини, репресалије и колаборација приписани искључиво партизанима. Што се догађаја у Крагујевцу тиче, они су сведени само на једну реченицу, а уз текст је дата и позната фотографија заробљених Крагујевчана. Што се извршилаца злочина тиче, примењено је исто решење као и у уџбенику из 1993. године, па су као одговорни означени само Немци, док је први пут наведен научно утврђени број жртава: „Настављају се и немачке репресалије над цивилима. Највећа одмазда у овом периоду изведена је 21. октобра у Крагујевцу, када је стрељано преко 3000 грађана, међу њима и 230 ученика крагујевачке гимназије”.³¹

Као што је речено, наредна фаза наступа са Законом о уџбеницима из 2010. године, којим је омогућено отварање слободног тржишта и појава већег броја издавача. Те књиге показале су да тржиште уџбеника није довело до битних разлика међу књигама, у тумачењима

²⁹ Никола Гаћеша, *Историја*, 110.

³⁰ Dubravka Stojanović, „Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, *Serbia and the Serbs in World War Two*, Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug (eds.), 302–323.

³¹ Коста Николић и други, *Историја*, 175.

или у простору посвећеном одређеном догађају, али јесте отворило могућност ауторима да у оквиру задатих тема, прописаних исхода и циљева наставе историје одређеним садржајима посвете мање или више простора у складу са сопственом проценом. То најбоље доказује уџбеник за 8. разред у издању „Едуке”, ауторки Милице Омрчен и Невене Грбовић из 2014. године, у коме је цела страна посвећена Крагујевцу, са фотографијама одвођења грађана на стрељање, сликом крагујевачке Гимназије и споменика у Шумарицама, као и посебним текстом о овом догађају у антрфилеу³². Међутим, поред давања већег простора, у том уџбенику није дошло до промене када су у питању извршиоци овог злочина, па се наводи да је он био последица немачких репресалија.

Када се упореде сви уџбеници написани после Закона из 2010. може се утврдити да је једино у уџбенику Мире Радојевић дошло до битне разлике у приказивању овог догађаја. У тој књизи враћена је *Крвава бајка* које у училима није било више деценија, од почетка 90-их. Овим догађајима посвећено је цело потпоглавље, а налазимо и разлику у именовању одговорних, па се после више деценија у уџбенички текст враћају „домаће снаге”: „**У одвођењу талаца на стратиште учествовали су одреди Српског добровољачког корпуса**, састављени од чланова и симпатизера Југословенског народног покрета Збор” (подвучено у оригиналу)³³.

Сада, на крају, поставља се питање зашто је стрељање грађана и ђака у Крагујевцу током времена доживело овако значајне интерпретативне промене, иако се чини да се тако драматичним и болним догађајем не би смело манипулисати? Због тога се поставља питање различитих политика историје у различитим политичким порецима и њиховог утицаја на начине на које се памти прошлост.

Као прво поставља се питање зашто се о крагујевачким жртвама далеко више писало у време социјализма и због чега је простор посвећен овом догађају од почетка деведесетих сведен само на једну или две реченице? Одговор треба тражити у значајним променама

³² Милица Омрчен, Невена Грбовић, *Историја за осми разред*, (Београд: Едука, 2014), 204.

³³ Мира Радојевић, *Историја*, 280.

у тумачењу Другог светског рата које су се десиле током последње три деценије, што је довело и до промене у односима између жртава и починилаца злочина. Једно шире истраживање³⁴ показало је да су се током времена места жртава и починилаца мењала, да је чак и то осетљиво историјско питање било подложно променама у складу са политичким потребама тренутка. У социјалистичком периоду било је кључно да се нагласе партизанске жртве. Од деведесетих било је важно да се посебна пажња посвети српским жртвама у НДХ³⁵, док су жртве партизанских бораца потиснуте у други план. После 2000. године дошло је до нове промене, па је значајан простор дат жртвама партизанских репресалија из 1944–1945. године. Ти злочини добили су готово три стране у две различите лекције³⁶, док је простор посвећен жртвама стрељања у Крагујевцу сведен на само једну реченицу³⁷.

Поставља се питање који су узроци овакве врсте „рангирања” жртава? Затим, да ли су крагујевачке жртве изгубиле на значају због учешћа колаборационистичких снага у њиховој егзекуцији, будући да је у ревизијама Другог светског рата које су се догодиле после 1990. године и посебно после 2000. године дошло до промена у вредновању тих снага? На такав закључак могла би да упути и чињеница да се више од две деценије, све до уџбеника Мире Радојевић, колаборационисти као саучесници крагујевачког злочина не помињу у уџбеницима, већ је тај злочин приписан искључиво немачким снагама. Овај пример је изузетно значајан када се анализирају све промене у интерпретацијама контроверзне прошлости и осетљивих тема. На први поглед могло би се помислити да један од најстрашнијих злочина почињених над српским цивилима никако не би смео бити простор за манипулацију, а још мање би се смело дозволити да се он постепено потискује из

³⁴ Dubravka Stojanović, „Invisible victims of the Holocaust. A Role Play: Perpetrators and Victims in Serbian Memory of the Second World War”, *Sudost Forschungen*, band 75, 2017, 153–164.

³⁵ Dubravka Stojanović, „Invisible victims of the Holocaust. A Role Play: Perpetrators and Victims in Serbian Memory of the Second World War”, *Sudost Forschungen*, band 75, 2017, 157.

³⁶ Коста Николић и други, *Историја*, 202–203; 218–220.

³⁷ Коста Николић и други, *Историја*, 175.

сећања, о чему говори и минимални простор који му је посвећен у већини учила. Ово је и посебно упозорење до које мере може бити опасно „рангирање“ жртава или како то назива Амос Оз „светски шампионат за највећу жртву“³⁸, што може довести до опасних манипулација прошлости.

Овај драстичан пример промена у историјском сећању доказује неке од кључних поставки теорије сећања. Почевши од оне коју је поставио Пјер Нора 1978. године, а која полази од тога да ће бити запамћена само колективна прерада прошлости³⁹, независно од тога каква је прошлост заиста била. Управо се због тога и поставља питање како се одређује значај неког историјског догађаја? Губљење значаја стрељања у Крагујевцу би могло потврдити теорије по којима је „свако сећање реконструкција прошлости у функцији садашњости (...). Оно што садашњости није потребно биће избачено“⁴⁰, али и оне још радикалније, као што је Хајдегеров да „прошлост није само пројекција садашњости у прошлост, него и будућности“⁴¹, односно одређене антиципације каква би заједница требало да буде у будућности. Управо би због тога памћење крагујевачких жртава морало да буде императив.

³⁸ Цитирано према: Christina Koulouri, „Teaching Victims: History and Memory in the Classroom“, *Dera Donauraum. Remembrance Culture, Politics and Memory and Education in Europe*, 1/2011, 59.

³⁹ Pierre Nora, „Memoire collective“, Jacques Le Goff, *La Nouvelle Histoire*, (Paris: Retz, 1978), 467-472.

⁴⁰ Philippe Joutard, *Histoire et memoires, conflits et alliance*, (Paris: La Decouverte, 2015), 66.

⁴¹ Цитирано према: Jacques Le Goff, *Histoire et memoire*, 194.

Извори и литература

Објављени извори

Гаћеша, Никола и други, *Историја за осми разред основне школе*, Београд: Завод за издавање уџбеника и наставних средстава, 1993.

Грубач, Ђорђе, *Историја за VIII разред*, Београд: Завод за издавање уџбеника, 1960.

Ђурић, Ђорђе, Павловић, Момчило, *Историја за осми разред основне школе*, Београд: Завод за издавање уџбеника, 2011.

Јањушевић, Голуб, *Историја за III разред основне школе*, Београд: Нолит, 1958.

Јовановић, Цвеја, *Историја за IV разред основне школе*, Београд: Нолит, 1958.

Љушић, Радош, Димић, Љубодраг, *Историја за осми разред основне школе*, Београд: Фреска, 2010.

Николић, Коста и други, *Историја за III разред природно-математичкој смера и IV разред гимназије друштвено-језичкој смера*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.

Омрачен, Милица, Грбовић, Невена, *Историја за осми разред*, Београд: Едука, 2014.

Радојевић, Мира, *Историја за трећи разред гимназије природно-математичкој смера и четврти разред гимназије друштвено-језичкој смера*, Београд: Клет, 2014.

Тодоровић Миленко, *Историја за IV разред*, Београд: Графички завод, 1955.

Литература

Apple, Michael, *Ideology and Curriculum*, Milton Park: Rutledge, 2004

Bourdieu, Pierre, Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, London: Sage publications, 1977.

Dimou, Augusta (ur.), „*Transition*” and the Politics of History Education in Southeast Europe, Gottingen: V&R unipress, 2009.

Ђураиновић, Јелена, *The politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia*, Milton Park: Rutledge, 2020.

Hopken, Wolfgang (ur.), *Oil on Fire. Textbooks, Ethnic Stereotypes and Violence in South-Eastern Europe*, ur. W. Hopken, Hannover: Verlag Hahnsche Buchhandlung, 1997.

Joutard, Philippe, *Histoire et memoires, conflits et alliance*, Paris: La Decouverte, 2015.

Karge, Heike, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*, Beograd: Biblioteka XX vek, 2014.

Koulouri, Christina (ur), *Clio in the Balkans. The Politics of History Education*, Thessaloniki: CDRSEE, 2002.

Le Goff, Jacques, *Histoire et memoire*, Paris: Gallimard, 1988.

Manojlović - Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2014.

Nora, Pierre, „Memoire collective”, Jacques Le Goff, *La Nouvelle Historie*, Paris: Retz, 1978, 467–472.

Stojanović, Dubravka, „Udžbenici istorije kao ogedalo vremena”, *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, ur. Vesna Pešić i Ružica Rosandić, (Beograd: Centar za antiratne akcije, 1994), 77–105.

Stojanović, Dubravka, „Construction of Historical Consciousness: The Case of Serbian History Textbooks”, *Balkan Identities. Nation and Memory*, ur. Maria Todorova, London: Hurst, 2004, 327–339.

Stojanović, Dubravka, „Revizija revizije. 1941. u udžbenicima istorije”, u: *Kultura sjećanja: 1941. Povjesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. Tihomir Cipek, Zagreb: Disput, 2008, 157–167.

Stojanović, Dubravka, „Godina okupacije”. 1945 u srpskim udžbenicima istorije”, *Kultura sjećanja. 1945. Povjesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. T. Cipek i S. Bosto, Zagreb: Disput, 2009, 265–275.

Stojanović, Dubravka, „Revisions of Second World War History in Contemporary Serbia”, *Serbia and the Serbs in World War Two*, Sabrina P. Ramet, Ola Listhaug, London: Palgrave Macmillan, 2011, 302–323.

Stojanović, Dubravka, „Value Changes in the Interpretation of History in Serbia”, *Civic and Uncivic Values. Serbia in Post-Milosevic Era*, ur. Ola Listhaug, Dragana Dulic, Sabrina Ramet, Budapest-New York: CEU Press, 2011, 221–241.

Stojanović, Dubravka, „Invisible victims of the Holocaust. A Role Play: Perpetrators and Victims in Serbian Memory of the Second World War”, *Sudost Forschungen*, band 75, 2017, 153–164.

Stojanović, Dubravka, „La Yougoslavie comme ‚l'autre-fantome’. L'image de la Yougoslavie dans l'enseignement de l'histoire des etats successeurs”, *Revue d'Etudes comparatives Est-Ouest*, 2019/1, no. 5, 147–175

Dubravka Stojanović, PhD, Full Professor
Faculty of Philosophy University of Belgrade

Summary

1941 – THE YEAR THAT KEEPS CHANGING. REVISIONS OF THE INTERPRETATION OF MARCH 27 AND THE KRAGUJEVAC MASSACRE IN HISTORY TEXTBOOKS (1955-2014)

This paper examines the interpretations of the demonstrations of March 27, 1941 and the Kragujevac massacre of October 21-23, 1941. The textbooks analyzed range from the early ones, produced in Serbia after the Second World War, to the most recent ones, published after 2010, when the Law on Textbooks was changed. This period can be divided into four stages: 1. Textbooks from the Yugoslav socialist period; 2. Textbooks produced in 1993, during the wars for Yugoslav legacy; 3. Textbooks produced after the political changes in 2000; 4. Textbooks published after the 2010 Law. In all four stages, the Second World War was given an important place and a lot of space, but these events gradually lost the space in the textbooks compared to the first stage, and their interpretation went through major changes. Thus, from an event of a Yugoslav character organized by the Communist Party of Yugoslavia, March 27 has turned into a show of discontent of the Serbian people, whose organizers included the Serbian Orthodox Church and the army. The Kragujevac massacre was described in the first post-war textbooks as a crime of the German occupiers and Chetniks, then a crime of Germans, Ljotićites and Nedićites, with the collaborationists mostly disappearing from the narrative in the recent decades. These changes in interpretation indicate the influence of the present on the interpretation of historical events, even when it comes to one of the most brutal crimes against Serbian civilians, such as the Kragujevac massacre.

Keywords: History textbooks, March 27, Kragujevac massacre, Communist Party of Yugoslavia, Serbian Orthodox Church, Germans, Chetniks, Ljotićites, Nedićites.